

УДК 811.161.2'0'367'373.611

П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова

СУФІКС -ОТА (-ЕТА) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII ст.

Білоусенко П. І., Іншакова І. О. Суфікс -ота (-ета) в українській мові XI–XIII ст.

У статті розкрито походження суфікса -ота (-ета), описано функції дериватів із цим формантом в давній руськоукраїнській мові на рівні словотвірних і лексико-словотвірних типів. Задokumentовані деривати XI–XIII ст. найчастіше творилися від прикметників, рідше – дієслів, іменників та інших частин мови. Суфікс -ота (-ета) в семантичному плані продовжує традиції праслов'янської мови: за допомогою розгляданого форманта творилися головним чином абстрактні назви якостей і властивостей, які могли набувати переносного абстрактного значення або зазнавати конкретизації.

Ключові слова: суфікс -ота, лексико-словотвірні типи, давньоруськоукраїнська мова, субстантивація прикметників, назви якостей і властивостей, конкретизація абстрактних назв.

Белоусенко П. И., Иншакова И. А. Суффикс -ота (-ета) в украинском языке XI–XIII ст.

В статье раскрывается происхождение суффикса -ота (-ета), описываются функции дериватов с указанным формантом в древнем русскоукраинском языке на уровне словообразовательных и лексико-словообразовательных типов. Задокументированные дериваты XI–XIII вв. чаще всего происходили от прилагательных, реже – глаголов, существительных и других частей речи. Суффикс -ота (-ета) в семантическом плане продолжает традиции праславянского языка: с помощью рассматриваемого форманта образовывались главным образом абстрактные названия качеств и свойств, которые могли обретать переносное абстрактное значение или подвергаться конкретизации.

Ключевые слова: суффикс -ота, лексико-словообразовательные типы, древнерусскоукраинский язык, субстантивация прилагательных, названия качеств и свойств, конкретизация абстрактных названий.

Belousenko P. I., Inshakova I. O. Suffix -ota (-eta) in Ukrainian language XI–XIII centuries.

The origin of the suffix -ota (-eta) is revealed, the function of these formants is described in the old Russian-Ukrainian language at the level of word forming and lexical word forming types. The documented derivatives of XI–XIII centuries were created from adjectives, and rarely from verbs, nouns and other parts of the language. Suffix -ota (-eta) in semantic terms continues the tradition of the Old Slavic language: with this formant mainly abstract names of qualities and characteristics were created that might acquire different abstract meaning or were subject to concretization or specification.

Overview derivatives with the suffix -ota (-eta) gives reason to believe that the formant performing similar functions as in Proto-Slavic language, he participated in the creation of abstract names of adjectives, verbs and nouns with a fairly wide range of lexical and structural word types. In nouns often deals with the points observed the development of secondary importance, with secondary semantics often goes beyond the abstract. Only in rare cases have substantivy -ota on the specific value, often this semantics is secondary. In some cases betrays a tendency entry formant -ota vyraznyuvanoi function.

Key words: -ota (-eta) suffix, lexical word forming types, the Old Russian-Ukrainian language, substantivizing of adjectives, names of qualities and characteristics, specification of abstract names.

Суфікс **-ота** бере початок від давньоіндоевропейського **-tā** [7, с. 52], вторинною функцією якого у праслов'янській мові було творення деномінальних абстрактів, попередній **-о-** первісно належав до **-о-**основ [9, с. 552], звідси праслов'янський продуктивний формант **-o-ta** [8, с. 42]. Звідка суфікс **-ta** творив субстантиви від прикметників на **-ь**, наприклад: **niščeta* 'убозтво, бідність' від прикметника **niščь*, **niščь* < *nistj-*, д-р-укр. *нищъ* (*нищии*), ст.-сл. *іѣѡѡ* (ЕСУМ IV 94), що

спричинило появу рідковживаного варіанта **-eta**. У праслов'янській мові розгляданий формант найчастіше субстантивізував прикметники [6, с. 39–47].

І. Дібраний матеріал із джерел давньої руськоукраїнської мови свідчить про високу продуктивність форманта. Цей суфікс творив творив головним чином **dead'єктиви** на позначення якостей і властивостей, які групувалися в кілька лексико-словотвірних типів.

Більшість груп згаданих абстрактних номенів так чи так пов'язано з людиною. Це найперше найменування зовнішніх або внутрішніх ознак людини: **нѣмота** 'німота, неясність (мовлення)' (1047 СлРЯ XI 175); **слѣпота** (1096 Ср III 442) 'сліпота, поганий зір', пор. перен.: *Дньсь прекрасньня радости начало, дѣхнуша вѣтри съясения произвѣстѣници, естъства нашего раздрушаеть слѣпому* (XII СлРЯ XXV 82) 'відсутність здатності бачити і розуміти будь-що, правильно судити про будь-що'; *И абие посла к Тиверию, владѣющею над Египтом и над Александриею, являя ему бодрому* воинскую (XI/XVII СлРЯ I 269) 'бадьорість'; *хромому въ тѣлѣ* оучинить (1223 СГ 11).

Дещо більшою є група назв проявів людського характеру: **добротѣ** *почюдимсѧ* (1080-1089 Іо 94) 'доброта', СДЯ подає також значення 'чеснота', 'чуйність, співчуття, приязнь до когось', 'благо, багатство, здобуток', 'краса, привабливість', 'інтерес, користь' (1076 XII СДЯ III 14–15), пор. **недоброта** (1284 СДЯ V 253) 'те, що недобре, зле'; *днѣвныя щедроты* (1080-1089 Іо 95) (*щедрыи* 'милосердний, щедрий'); **приснота** (XI СлРЯ XX 21) 'щирість'; *таково бѣ того смиреніе и простота* (XIII КП 46), пор. *Есеи... живут же болѣ ста лѣт простоты дѣля пища* (XI/XVI СлРЯ XX 237), *Киане совѣщаися тайно, хотящее посадити Вячеслава [...] въ Киевѣ, любяще убо его, простоты его ради* (1150 Там само), *святая простота* (XIII Там само); **жестота** (XI СлРЯ XXI 98) 'суворість, жорстокість'.

Досить об'ємною є група найменувань стану істоти (матеріального, фізичного, психічного): **нагота** (1076 СДЯ V 134)

‘голизна’, пор. *Прѣда(и) ж(ь) тѣло свое (на) наготу, волю на попърание* (1076 СлРЯ X 55) ‘вид і стан оголеного тіла’; *нищета* (1076 СДЯ V 420) ‘бідність, нужда, злиденність’, пор. *нетицета* (XIII СлРЯ XI 323) ‘бідність, злиденність’ у сполуці на *нетицетѣ* поставити ‘не зазнати збитків, не зашкодити’, пор. також: *Въ мѣзды мѣсто соугоубоу тѣшитетю приимеши* (1076 Ср III 1062), пор. д-р-укр. *тещ*, ст.-сл. *тъщъ* ‘пустий, даремний, метушливий’ (Ф IV 130); *Мъногѣ хотѣаше подати драхлотѣ правящимъ* (XI Ср I 738) ‘скорбота’; *и велика тѣснаота и томленіе люте людемъ ту бываетъ* (1106-1108 ХД 62); *Съ нищетою и съ болѣзнию и съ пустотою* (XI СлРЯ XXI 55) ‘самітність, покинутість; відсутність друзів, близьких’, пор. *Се видѣвъ уношо богата, многы ласкавники влекуща к собѣ, и реч(е): уноше, жалъ ми твоея пустоты* (XIII СлРЯ XXI 55); *скудота* (XI СлРЯ XXV 39) ‘нужда, нестатки, необхідність, потреба; відсутність будь-чого необхідного’ чи ‘потреба в їжі, голод’: *Акы... скудотами исцѣлѣвъша уже, еже по малу лѣнени и лихосытиемъ пакы съягутъ и на тыжде недугы възидуть* (XI СлРЯ XXV 39) або ‘бідність, злиденність’: *Гладъ крѣпокъ и скудота велія* (XIII СлРЯ XXV 39); *ѣзота* (XII Ср III 1172) ‘тіснява’; *на овы вѣроу и търпѣниемъ, а на другыя страхомъ и слаботою* (XIII Там само 52) ‘відсутність або недостатність душевної стійкості, твердості’; *и всѣм л(ь)готу творѣше собою* (XIII/XV КП 88) ‘полегшення’ (лѣгкый ‘легкий, не важкий’); *другъ другу тяготы носите* (Там само); *тяжета* (XIII Ср III 1102) ‘тяжкість, надлишок’. Близькими в семантичному плані до цієї групи є поодинокі назви хвороб: *нѣзота* (XII–XIII СлРЯ XIV 185) ‘проказа, горбки на шкірі, струпи (при проказі)’, пор.: *Пѣготивымъ нѣготы акы лопатою словесемъ събрыса* (Там само).

Кілька деад’єктивів іменують уявлення людей про красу і досконалість чогось, поняття моральної свідомості й етики: *в лѣпотѣ одѣша тѣя цркви* (1080–1089 Іо 93) (лѣпыи ‘красивий, гарний’), пор. також *Въ лѣпоту* – ‘заслужено, справедливо’: *Владычню волю*

Низка похідних виокремлюється в досить чітко окреслену групу іменників із параметричним значенням: **широта** (1073 Ср III 1595) ‘широта, простір’, пор. перен. *Соломонъ широты сьрьдьцю проси оу Бѣ* (XI Ср III 1595); **бързота, бръзота** (XI Ср I 198); **малота** (XI/XII–XIV СДЯ IV 498) ‘дещиця, незначущість’; **ω(t) высоты** *ср(д)ца ... змиже соуть тоу ... локоть седмъ -ѣ- въ долготюу и тольстота велиа и страина* (ХА XI/XIII–XIV 49); *30 въ дьлину а 30 въ высоту* (XIII/XV КП 3) ‘протяжність знизу догори, висота’ або ‘вись, вишина, вершина’ (1156–1169), пор. перен.: **высоту** *бжиа слова разоумѣвающе* (XII Там само) ‘велич, досконалість’, пор. також *върховьнла высота* (XII СДЯ II 255) ‘голова’, **высота** (XIII/XIV Там само) ‘зарозумілість, гордовитість’; **малота** *и хоудость тѣла ꙗко* (ХА XI/XIII–XIV 127); **скорота** (XI/XIII–XIV Ср III 384) ‘швидкість’; **тольстота велиа и страина** (ХА XI/XIII–XIV 49); **великота** (XII–XIII СДЯ I 384) ‘велич’; *а слово своѣа члстоты дьржають(с)* (60-і XII УС 117) від *часть* ‘густий, частий’.

XXIV 149), пор. **синота** (XIII СлРЯ XXIV 154) ‘шовкова пряжа або тканина, а також одяг з такої тканини всіх відтінків синього кольору’; **свѣтлота** (1035 СлРЯ XXIII 146) ‘сяйво’, перен. *Въ свѣтлотахъ стѣихъ твоихъ* (XII СлРЯ XXIII 146); **пестрота** (XI–XII СлРЯ XV 24) ‘будь-яке вкраплення, кольорова пляма як прикраса на будь-чому (малюнок, оздоба, візерунок)’ або ‘природня кольорова пляма, цятка на шкірі тварини, пір’ї птаха і т. ін.’, наприклад: *Аще и рысь будетъ, то да умьретъ съ пѣстротами* (XI СлРЯ XV 24), *Просто явѣ заповѣди сея слово есть, ничѣто же пѣстроты имѣя, ни неудобьпостижъное, ни прѣмудрааго трѣбуя съказанія* (XII СлРЯ XV 24) ‘лукавство, хитрість’, *Тако мѣнозѣ суци пѣстротѣ и недугу въ бѣши страстии нужѣно многообразъному быти* (XII СлРЯ XV 24) ‘різноманітність’.

Поодинокі деривати називають зовнішньо-конфігураційні особливості предметів, ознаки, що сприймаються органами чуття: **острота** (XII СлРЯ XIII 162) ‘гострота’ чи ‘вістря, лезо’ (1232 р.) або ‘швидкість, стрімкість’ (XIII ст.); **круглота** (XIII/XIV–XV СлРЯ VIII 80) ‘округлість’; **сухота**, **сѣхота** (1073 Ср III 632) ‘сухість’; **сѣнчѣнѣи теплотѣ** (1037–1050 ІлСл 82); **мѣкота** (1073 Ср III 172) ‘м’якість’; **пустота** (XI СлРЯ XXI 55); **влагота** (XIII СлРЯ II 207) ‘волога, вогкість’; **мокрота** (XIII СлРЯ IX 237); ‘властивість, стан мокрого, рідкого; сирість, вологість’ або ‘волога, рідина’ (XII–XIII); *Своя вѣтѣхоты сѣвлѣицися* (XII СлРЯ II 127) ‘старість, дряхлість’.

Деякі похідні на -ота називають стан довкілля чи суспільства: **свѣтлота** (1035 Ср 299) ‘сяння’, пор. **свѣтлота** (XII Ср III 299) ‘благоліпність’. Іменник **низота** зі «Слова про закон і благодать митрополита Іларіона» (*Се в послѣднюю низоту снудосте от вѣнѣшня славы*) (XI СлРЯ XI 374) ‘низьке або принизливе становище’ зафіксовано в обстежених джерелах із вторинним значенням, первинно він мав локативну семантику.

Кілька відприкметникових іменників мають значення особи: **ѡнота** (1076 Ср III 1231) ‘юнак’ (**ѡнии** ‘молодий’, пор. **ѡнѣць** ‘бичок, теля’); **сыротѣ** и вдовицу (80-і XIII ЖАН 28) від **сыръи** ‘осиротілий’.

II. Віддієслівні утворення теж мають переважно абстрактну семантику, це найменування внутрішнього стану людини, взаємин у колективі, суспільстві: **алкота** (1076 СДЯ I 81) ‘сильне відчуття голоду; піст’; *И они имъ сказали: ... 3-я зѣвота, 4-я блевота* (XIII–XVIII СлРЯ V 368); **сѣколота** (1097 Ср III 719) ‘сму́та’, ‘підступи, інтриги, таємні домовленості’, певне, пов’язане із *колоти* ‘розколювати, розбивати’, див. також [2, с. 78]; **мого́та, могу́та, мугу́та** (XIII/1447 СлРЯ IX 230) ‘міць, сила, могутність’, пов’язано із *могти* (<**mogti*, первісно ‘тягти’); **дрѣмота** (XIV СДЯ III 95) ‘дрімота’. Трапляються назви результатів діяльності людини в словесному вираженні: **клевета** (1076 СлРЯ VII 156) ‘наклеп; помилкове звинувачення’ (XI ст.), пор. *клевета же разлучаетъ дружбу* (XI Там само) ‘лайка; ганьба’, цей іменник з ремаркою ‘не зовсім ясне’ пов’язують із дієсловом **klъvati*, укр. *клювати*, в українську мову, можливо, запозичений зі старослов’янської (ЕСУМ II 455), пор. **оклевета** (1282 СДЯ VI 106) ‘наклеп, донос’.

Ж. Варбот до структур із давнім *-ta* відносить *вьрста* (до *вьртѣти, вьрнути*), *невѣста* (до *вѣсти, вѣдати*), *пята* (до *пяти, пьну*), *рота* ‘присяга, клятва’ (до *речи*), проте жодна із них, певне, не перебувала в цей період у живих словотвірних зв’язках із наведеними твірними ні формально, ні семантично, див. також [Vaillant 1984, с. 684–685]. Це дає підстави вважати, що суфікс *-ta* в українській мові XI–XIII ст. практично вийшов з обігу й у наведених словах реконструюється лише етимологічно. Натомість його функції почав виконувати суфікс *-ota*.

III. Небагато задокументовано в текстах X–XIII ст. й відіменникових похідних, які мають абстрактне значення. Це головню різноманітні деривати, що позначають уявлення людей про красу й досконалість чогось, стану людини й довкілля, наприклад: **красота** (1076 СлРЯ VIII 23) ‘краса’, ‘те, що прикрашає’; ‘витонченість, дотепність’, пор.: *Приключитьсѧ ѡко обрѣте юдиною. сирѡу оубогоу. и красоты ѡна дѣла кормить ю* (1296 СДЯ IV 286) ‘красива,

приваблива зовнішність’, пор.: також: *погоубить м(о)лѣтвѣноуѣ красотоу помнѣникъ гнѣвьноу* (1076 СДЯ IV 287); ‘радощі, блага; задоволення, насолода’, пор. також: *красота бо нѣни чадѣо мѣрьскыхъ кѣтъ. того ради и собираются люди въ црѣвъ* (1296 СДЯ IV 288); ‘стрункість, милозвучність, супровід вокальними прикрасами (про церковний спів); красномовство, пишномовність’, *и, видѣвъ сѣнце и лоуноу и всю красотоу нб(с)ноюу, прельстивъсь поклонили(с) имъ* (XIII–XIV СДЯ IV 288) ‘краса’ – про будову, порядок. Від розглянутого деривата виявлені похідні префіксальні іменники: *некрасота* (1096 СлРЯ XI 156) ‘потворність’, *прекрасота* (XII СлРЯ XVIII 252) ‘краса, пишнота’; *мракота* (XIII / XIV СДЯ V 30) ‘морок, темрява’ або ‘повна відсутність світла, темрява; щось чорне, темне (про дим, туман і т. ін.)’ (1097 СлРЯ IX 288), від ст.-сл. *мракъ* ‘те саме’ з увиразнювальною функцією розгляданого суфікса; *тягота* (XI СР III 1098) ‘тяжкість; праця; неприємність’ (1141 Там само 1099), ‘біда, нещастя’ (1205 Там само): *Многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами* (1175 СР III 1099) ‘утиски’, праслов’янське **tęga* > ‘тяга’ із суфіксом стану *-ot-a* (пор. *робота*) утворило похідний іменник **tęgota* > тягота ‘важкість’. Від нього за допомогою суфікса *-ѣ-ти* утворене дієслово *тяготѣти* ‘притягуватися до чогось, приваблювати’; *работа* (1282 СДЯ IX 436) ‘рабство, полон; робота, справа, труд; служба’ (1076 Там само, 438), ‘поклоніння (релігійне)’ (XI/XIII–XIV 439); пор. прасл. **orbiti* ‘працювати на когось’ від **orbъ* ‘раб’ (ЕСУМ V 99); *соромота* (XII СлРЯ XXVI 183) ‘ганебне, принизливе становище; ганьба, безчестя’, тут суфікс *-ота* має увиразнювальне значення. Із конкретним значенням документується лише іменник *шарота* (XIII СР III 1582) ‘фарба’ або ‘фарбування, підфарбування’ (Там само) від ст.-сл. *шаръ* ‘фарба’, *шарити* ‘фарбувати’.

Огляд дериватів із суфіксом *-ота* (-ета) дає підстави стверджувати, що цей формант виконував схожі функції, що й у мові праслов’янській: він брав участь у творенні абстрактних найменувань

від прикметників, дієслів та іменників із досить широким діапазоном лексико-словотвірних типів. У розгляданих іменниках нерідко спостерігається розвиток вторинного значення, при цьому вторинна семантика часто не виходить за межі абстрактної. Лише в окремих випадках маємо субстантиви на -ота з конкретним значенням, нерідко ця семантика є вторинною. В окремих випадках прозирає тенденція набуття формантом -ота увиразнювальної функції.

Література

1. Азарх Ю. С. К истории словообразовательных типов вторичных собирательных в русском языке : Имена с суффиксами -ств(-о), -ин(-а), -шин(-а), -от(-а), -н(-я) / Ю. С. Азарх // Исследования по исторической морфологии русского языка. – М. : Наука, 1978. – С. 49–72.
2. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1969. – 230 с.
3. Герд А. С. О некоторых особенностях образования имен существительных с суффиксом -от-а в современных славянских языках / А. С. Герд // Научные доклады высшей школы. – 1964. – № 2. – С. 79–87.
4. Грешук В. В. Історія словотвору українських відприкметникових іменників на -ство, -ота, -она, -изна в порівнянні з російськими / В. В. Грешук // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна – 1979. – Вип. 11. – С. 71–77.
5. Дегтярева Н. Т. Имена существительные на -от (а) в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Т. Дегтярева. – М., 1980. – 23 с.
6. Іншакова І. О. Походження форманта -ота (-ета) та його функції в праслов'янській мові / І. О. Іншакова // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Вип. 12. – Кривий Ріг, 2015. – С. 39–47.
7. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен / В. В. Мартынов. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.
8. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1–3. – 1974–1979.
9. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik / W. Vondrak. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. Л. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1–5. – К. : Наукова думка, 1982–2006.

ЖАН – Житие Александра Невского // Кто с мечом. Три произведения древнерусской литературы XIII–XV веков. – М., 1973.

ІлСл – Слово о законѣ и благодати Илариона // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 78–96.

ИФ – Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. –Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

КП – Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : Репринтне видання. – К. : Час, 1991. – 280 с.

СГ – Смоленские грамоты кафедральной церкви Богородицы // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1976. – С. 140–146.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вип. 1–28.

Ср – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.

УС – Устав студійський XII ст. // Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 3. Книги богослужебные. Ч. 1. – М., 1869. – С. 239–270.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

ХА – Истринь В. М. Книги временъныа и ѡбразныа Геѡргія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь. – Петроградъ, 1920. – Т. 1. Текстъ.

ХД – Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступит. статья Д. С. Лихачева ; Сост. и общая редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. лит., 1980. – С. 24–115.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2016 р.